

ЕКЗАРХ СТЕФАН I БЪЛГАРСКИ МЕЖДУ ЦЪРКВАТА И ФИЛОСОФИЯТА НА ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ (БИОАРХИВНИ¹⁾ ДИСКУРСИ)

Русалена Пенджекова-Христева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян

Резюме. Статията се явява опит да бъде показана една непозната страна от живота и идейните търсения на екзарх Стефан I Български (1878–1957), а именно – увлечението му по учението на Лев Николаевич Толстой. Подобно мнение авторът изразява въз основа на наличието в архивното наследство на екзарх Стефан на личен тефтер-дневник за периода 1 ноември – 31 декември 1911 г., в обем от 70 ръкописни листа, изписани с почерка на архиеерея. Въпросният дневник за първи път е представен, от една страна, в парадигмата на архивното наследство от запазени дневници на духовника, а от друга – в съдържателен аспект. Направен е извороведски анализ на текста през призмата на духовния автобиографизъм и биоархивните му аспекти.

Keywords: Exarch Stefan, Tolstoyan movement, archival heritage, personal diary

Екзарх Стефан I Български (1878–1957)²⁾ е една от авангардно мислещите и енигматични личности на своето време. Декодирането на сложния му идеен свят се оказва истинско предизвикателство за изследователя. Проникването в неговата модерна мисловност и разгадаването на персонифицираната му мисия е възможно единствено на базата на съхраненото архивно и творческо наследство (Пенджекова, 2007: 106–173). Именно то позволява възможната „дисекция на душата му“. Всъщност след години подреждане на пъзела за живота и личността на архиеерея на базата на архивното му наследство, се убедихме, че процесът на попълното осмисляне на светогледната му парадигма се случва постепенно и позволява апробирането на различни изследователски дискурси (Пенджекова, 2011: 8–20).

В тази връзка настоящото изложение се явява опит да бъде показана една непозната страна от живота и идейните търсения на екзарх Стефан, а именно увлечението му по учението на Лев Николаевич Толстой³⁾.

С положителност можем да твърдим, че той влиза в досег с толстоистката доктрина в периода на обучението си в Киевската духовна семинария (1900–1904 г.). Това е обясним факт, особено имайки предвид пристрастията на архиеерея към славянофилската идея⁴⁾. Според мнозина изследователи философията на вярата на толстоизма продължава руската традиция на солидното духовно знание, постановено в славянофилството. Внимание заслужава фактът, че склонността на духовника да търси и намира отговори във философията на Лев Николаевич Толстой е най-силна след издигането му в архимандритското достойнство в Цариград и поемането на функциите на личен секретар на екзарх Йосиф.

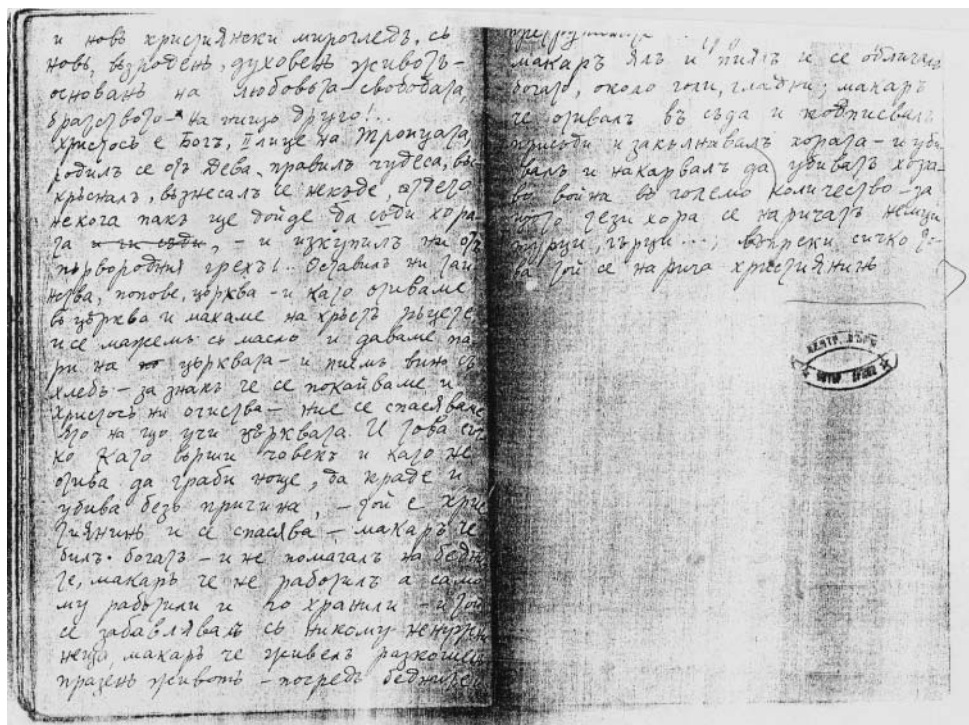
Изразяваме подобно мнение въз основа на наличието в архивното наследство на екзарх Стефан на личен тефтер-дневник за периода 1 ноември – 31 декември 1911 г. в обем от 70 ръкописни листа, изписани с почерка на екзарх Стефан⁵⁾. Изложениите размисли в дневника, звучат твърде парадоксално, особено като се има предвид, че са излезли изпод перото на лице с духовен сан. Те са и поредното свидетелство както за драмата на избора между философията на Л. Н. Толстой и църквата, така и за сложния „Аз-образ“ на екзарх Стефан (Йорданов, 2008: 6–15). Считаме, че разглеждането и анализирането на този личен документ заслужава особено внимание, защото за пореден път доказва разностранните и често пъти неочаквани интереси на архиеерея.

Дневниците на екзарх Стефан в парадигмата на архивното му наследство

Автобиографичните материали на екзарх Стефан и в частност дневниците му са само част от неговото богато архивно наследство. Реконструкцията на личния архивен фонд на духовника категорично показва, че съдбата на личните му документи е толкова комплицирана, колкото и неговата биография.

Портретна снимка на екзарх Стефан от времето на пребиваването му в Швейцария – 10 юли 1919 г., Женева (ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 89, л. 1. Оригинал)

Листове от личния дневник на екзарх Стефан (1 ноември – 31 декември 1911 г.), (ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а е. 117, л. 68-69. Ксерокопие от оригинала)

Историята на архивния му фонд е реминисценция за житейския му път, бялян от възходи и падения.

Типологията и видовият състав на документите, свързани с екзарх Стефан, са изключително разнообразни. Освен традиционните писмени документи са съхранени фото-, фоно- и кинодокументи. Многообразие показват и разновидностите от личните и официалните документи за него. В този аспект най-любопитни за изследователя са именно личните документи, които, въпреки своята изначална субективност, са едни от най-информативните групи исторически извори. Те са свидетелство за различните личностни комуникационни нива – междуличностните връзки или автокомуникацията. В този смисъл твърде интересни са дневниците като специфична форма на „автокомуникация“, („писма до себе си“, вътрешно „аз“, „липсващ събеседник“, „въображаем двойник“)⁶.

Несъмнено за изследването на личност от ранга на екзарх Стефан дневниковите записки са твърде интригуващи. Използваме този термин

Снимка на училището в Ясна поляна (предоставена за публикуване от личния архив на проф. д.и.н. Людмил Спасов)

поради наличието на доста фрагменти, които, от една страна, могат да бъдат възприемани като разпръснати части от разпилян дневник, а от друга – като самостоятелни бележки или дори мемоари. При внимателно вглеждане в тези „отломки памет“ можем да видим в хронологически порядък видовете дневникови записки в архивното наследство на архиерея. Трябва да отбележим, че личните документи, които можем да определим като дневникописи, се съхраняват в три архивохранилища в три архивни фонда.

Най-много са запазени в ЦДА във фонда на екзарх Стефан и са разпределени в четири архивни единици: тефтерче от учителския период на екзарх Стефан в с. Солища, съдържащо сведения под формата на записки за периода 26 декември 1897 г. – 17 ноември 1898 г в обем 41 листа⁷⁾; лист от дневников запис, разкриващ решението му да се замонаши, от 16 октомври 1910 г., писан в Цариград⁸⁾; дневник за толстоистките схващания на духовника, воден ежедневно в Цариград за периода 1 ноември 1911 г. – 31 декември 1911 г., в обем 70 листа⁹⁾ (Любенова, 2003: 11–14); и част от бележник, в който е запазено началото на нов дневник, започнат през 1918 г. в Швейцария¹⁰⁾ (Любенова, 2003: 40–41).

Прави впечатление, че в съдържателен аспект последните три дневникови записки са посветени предимно на „историята на душата“ и вътрешните преживявания на екзарх Стефан. Те са в особена степен аутокомуникативни и са белязани от идеята за духовно извисяване. Вижда се съзнателният подбор на това, за което ще се пише. В цариградските записки той описва ползата от писането на дневници и което е по-важно – има ясното съзнание, че това ще се чете от поколенията. Ето какво споделя на страниците на единия от дневниците си, започнати по повод решението му да се замонаши: *„Да проследя стъпките на живота си, да вникна в техния разум и да ги обективизирам независимо от честолубие и самолюбие, това ще бъде отчасти предмет на моите дневни бележки... има върховен въпрос, който движи съзнанието ми, що влиза в същността на моя дневник, а именно: как се развива, заяква моят духовен растеж, как става възкачването към първообраза си на тая нетленна в мен същност, която мисли, чувства и действа, която бидейки на земята не принадлежи обаче на нея... По право ще отразявам само онова, което вълнува не външния йеромонах Стефан, а вътрешния и онова, което има връх не с личното, а с божественото съществуване“*.¹¹⁾ Написаното е показателно, че в този дневник ще се отразяват само избрани моменти, свързани с духовния растеж на бъдещия архипастир. Подобни мисли откриваме и в малко по-късния дневник от същия период, в който основно има размисли около себепознанието и самоусъвършенстването на личността: *„...по време на тия черни минути на съмнение и отчаяние, на робство под страстите, аз си мислех: Защо ли да пиша в дневника си? Защо ли да драця и си губя времето?... сега аз мисля, че да изобразявам искрено своя лик е полезно за моето средоточаване в себе си и за моя духовен ръст, че това е като белези из пътя на живота, които показват кога съм живял и приближавал към Бога и кога съм умирал и съм се спирал; а като виждам това – аз ще намеря и причините на ръста и пречките му, и тъй ще мога да махвам пречките и да напредвам в доброто, та и на мен и на другите да съм полезен. Това е ползата за мен, а за другите ще е полезно, ако се случи да го прочетат...“*¹²⁾ Същият стремеж към описване на вътрешните преживявания се забелязва и в запазеното начало на швейцарския дневник: *„Настоящият бележник, съдено било да не се начва в Цариград, ще прибере в себе си някои трепети из моето странствуване в Швейцария. Той няма да бъде ехо на политическите проблеми, които уви! немалко време и енергия погълнаха от моя скромен живот... не над тая тъжна и черна политическа действителност ще възпирам размисленията си; не над нея ще бди моето око, защото не е достойна вече да поглъща времето и силите на една страдаща душа, която иска да установи своя поглед в небесното отечество... В страни-*

Снимка на къщата на Л. Н. Толстой в Ясна поляна (предоставена за публикуване от личния архив на проф. д.и.н. Людмил Спасов)

ците на тоя си бележник аз желая да внасям от време на време тъгата на сърцето си, страданията на душата си за вярата и благочестието си. Голяма е болката на моята душа, защото, от една страна, ясно съзнава своята греховност и още каква!, а от друга – няма силата да се избави от примките на злото, няма свободата и решителността да скъса връзките с житейщината и да залови чистия път на моралната обнова... “¹³).

Тези части от дневници (самият той определя тези си записки като дневници) нямат друг аналог в запазеното му документално наследство. Категорично ясно е, че тематично те са с акцент върху историята на душата и вътрешните преживявания на духовника. Това ни кара да обособим тези дневници като различни от другите записки и да ги определим като автокомуникация в най-висока степен. Именно на единия от тях ще се спрем подробно по-долу.

Трябва да отбележим и един важен факт от историята на тези документи. Те са предадени от Ивайло Кораков в ЦДА през 1972 г., а научно-техническата им обработка приключва през 1982 г. Вероятно същото лице е близък на Илина Коракова (проповедничка в Софийска митрополия), ко-

ято е особено близка до екзарх Стефан, и в годините на заточението си той ѝ изпраща материали за съхранение и преписване. Този факт, освен че е споменат в донесенията и материалите по оперативната разработка на екзарх Стефан, обяснява историята на тези документи. Интересно е, че голяма част от предадените документи са именно от цариградския период на духовника. Това ни кара да предполагаме за вероятно разпределение на материалите у различни лица или пък за случайното им попадане на различни места.

Друга част от записките се съхраняват в ДА – Смолян, във фонда на екзарх Стефан. Те са предадени в две постъпления. Първото предава Стефан Калайджиев (племенник на екзарх Стефан, синът на брат му Ангел) през 1973 г., а второто – сродницата Златка Илиева Матова (внучка на Калайджиев) през 1993 г. Интересуващите ни лични документи, имащи характер на дневникови записи или мемоари, са именно от второто постъпление.

По отношение на дневниците екзарх Стефан има особена позиция. Той ясно съзнава силата на писаното в тях като средство за показване на истината или пък за манипулиране на читателя. Повечето запазени откъси от периода като Софийски митрополит и Екзарх Български са посветени на определени случки и лица или пък представляват размисли за народопсихологията и историята на българите. В тях той пише със съзнанието за архипастирския си дълг. Интересен е един откъс за отношенията му с Паисий Врачански, озаглавен „Към моите изповедни бележки“. В началото той пише следното: *„Пиша, разписвам, прочитам, късам, хвърлям или горя. Това правя, защото не съм благоразположен към дневниците и защото се опасявам да не би в записките си да давам предимство на субективното и егоистичното. Тия няколко редове обаче желая да оцелеят и поради това не са нито в дневника ми, нито в записките ми, а приложени в това писмо...“*¹⁴⁾ Показателно е, че екзарх Стефан пише в няколко дневника, озаглавени по различен начин в зависимост от темата на изложението. Оказва се, че има дневник, записки, „Записки към записките ми“, „Към моите изповедни бележки“, размисли за периода 30 октомври – 2 ноември 1939 г., писани в Рилския манастир и поставени в плик с надпис: *„Малка частица от едно велико и голямо цяло“*, с добавка: *„Цялото е: Книга към българския народ: Изповед и завещание“*.

Листове, озаглавени „Записки към записките ми“ има и в оперативното дело за обекта „Облак“. Пак там има текст определен като „Извадки от дневника ми“ с дата 6 септември 1948 г., разясняваща обстоятелствата около оставката на екзарх Стефан¹⁵⁾.

От приведените примери проличава, че екзарх Стефан си дава сметка за важноста на това, което пише, и че запазените откъси са само части

от дневниковото му наследство. Отворен остава въпросът за съдбата на личния му дневник, за чието съществуване има редица преки и косвени податки.

За един от неизвестните дневници на екзарх Стефан и духовния автобиографизъм

Дневникът, в който са отразени толстоистките виждания на екзарх Стефан и който е предмет на изследването, е структуриран в предисловие и отделни части за почти всеки ден от месеците ноември и декември на 1911 г.¹⁶). Няма съмнение, че изложението е повлияно изцяло от доктрината на толстоизма. Преки податки, освен в чисто съдържателен аспект, се намират на няколко места в текста. „Къде на началото на 1911 г. – пише екзарх Стефан – аз вече се мъчех от главните въпроси, които се бяха изпречили не както напред, като маловажни и въобще известни въпроси, но като първостепенни, неизвестни мен и изискващи отговор. Измъчвах ме главно тия въпроси: какъв смисъл имат страданията, нещастията, и изобщо и частно защо ги дал Бог и как да се премахнат? Има ли няма Бог душа, безсмъртие? Отгде, защо, накъде? Защо живеем? Всичките те се свеждат към едно – познанието на живота. Всичките те са предизвикани от едно: незадоволителността на телесния живот и противоречията между него и съзнанието. И на всички тези въпроси аз намерих напълно ясно точни, прости и задоволителни отговори в християнското вероучение, изразено и възстановено в истинския му смисъл от Л. Толстой. Преимуществата на тези отговори се състояха главно в туй, че те не отбягваха и не заобикаляха въпросите, а направо на тях отговаряха и то ясно, точно. Тези отговори бяха като храна за гладен човек и затова аз така обикнах Христа, Толстой или по-право духа, проявен чрез тях, че исках и почнах сам да изменям своя живот и да се прераждам в духа, който го съзнавах ясно вече в себе си“¹⁷).

Л. Н. Толстой е споменат още няколко пъти пряко в текста по повод разсъжденията на духовника по гореспоменатите въпроси. Несъмнено е, че духовникът добре познава цялостното творчество на Л. Н. Толстой, за което е показателна частта от цикъла му лекции „Славянските писатели“, където обстойно анализира творчеството на големия руски писател (отделя му 27 машинописни страници). Нещо повече, в дневника се съдържа пряка референция към Толстоевия „Круг чтения“. Той споменава за радостта си при получаването на четивото и възвишените чувства, които го обладават, превеждайки текста. На много места, също така, са цитирани мисли на Буда, Конфуций, Ницше, Джон Ръскин и др., които са взети именно от „Круг чтения“. Това Толстоево произведение съдържа негови мисли, перифразирани чужди, както и афоризми на велики умове, за всеки ден от 1 януари до 31 декември. Всъщност написването на дневника на екзарх

Снимка на гроба на Л. Н. Толстой в Ясна поляна (предоставена за публикуване от личния архив на проф. д.и.н. Людмил Спасов)

Стефан е провокирано на практика от целта на „Круг чтения“ – да дава на читателите достъпно четиво за всеки ден, което да ги подтиква да изпитват възвишени мисли и благотворни чувства при четенето на книгата. Събраните мисли обхващат вечните въпроси на човешкото битие: живот и смърт; природа и вселена; духовно и житейско; страст и разум; религия и безверие и пр. Точно по тези въпроси ще разсъждава в своя дневник и екзарх Стефан. Трябва да споменем, че той има естествена склонност да си записва мисли от прочетени книги и да разсъждава върху тях. Такива свидетелства намираме още преди заминаването му в Киев, от учителстването му в с. Солища, в тетрадка за времето от 1897–1898 г.¹⁸⁾ С подобна тетрадка разполагаме и от обучението му в Киевската духовна семинария от 30. 10.1902 – 27.01.1904 г.¹⁹⁾ Любопитно е, че той пише и стихове през цариградския си период (1907–1912 г.), използвайки различни псевдоними: Шинин, Черноризец, Добромир, Добролюб Миролубов и др. Някои от заглавията на стиховете са: „Кръстът над моя самотен гроб“, „Камъкът на моя гроб“, „Гняв или прошка“, „Пред вратата на великия пост“, „Сълзата на пианото“ и др. Творбите са с религиозно-философска тематика и са плод на мистични настроения и размисли.²⁰⁾ Както споменахме, него-

вата склонност към самовглъбение и самоусъвършенстване, която добре се припокрива с толстоизма, личи най-вече в споменатия дневник. Екзарх Стефан притежава писателски умения и написаното в дневника е сякаш колеблив опит то да бъде написано като книга. На страниците на дневника си споделя: „През време на тия черни минути на съмнение, на отчаяние на робство под страстите, аз мислех: Защо ли да пиша в дневника си? Защо ли да драця и да си губя времето? Сега разбирам ясно, че това бе тъй, защото нямаше що да пиша добро... Сега аз мисля, че да изобразявам искрено своя духовен лик е полезно за моето средоточаване в себе си и за моя духовен ръст... За мен и на другите да съм полезен... за другите пък ще е полезно, ако се случи да го прочетат, да виждат и своя път, стремежи и падение... Дойде ми мисъл да напиша книга, в която да изобразя своето разбиране на живота... „Книга за живота“ – книга, която описва същинския преживян живот! Въодушевяхам се от това, но още не мога да се реша...“²¹). Тези мисли са напълно в духа на толстоизма за самоанализа, чрез опита от преживяното и изграждането на собствена жизнефилософия. Тук виждаме толстоисткото схващане за думите, които като изразители на мисли имат определено нравствено значение и резонанс. Осъзнатата сакрална сила на словото, която според тази концепция трябва да се използва само по пътя към добротворството.

Написаното от духовника е с вярата и пълното съзнание, че споделените от него размисли за вглеждането в „образа на своята душа“ са съществена крачка и споделен опит по пътя към себепознанието и духовното самоусъвършенстване, които той схваща като цел и смисъл на живота и единствен път към Бога. В предисловието тази позиция е ясно и точно заявена. Тя може да бъде видяна и на страниците на целия дневник, който свидетелства за силното увлечение по толстоизма на 33-годишния, навлязъл в Христовата възраст, но още съмняващ се и лутащ се духовник. Вероятно, това е моментно състояние на духа на архиерея, защото в следващите години от живота му неизбежно ще личи влиянието на толстоизма, но само в определени посоки, за да изкристализира с различна от тази окраска лична концепция, повлияна вече от други фактори и реалности. Разглеждането на размислите в този дневник е важно за цялостното представяне на сложния идеен образ на духовника, който слага отпечатък не само върху творчеството му, но и върху цялата му съдба.

Мислите му можем да разгледаме в няколко тематични посоки. На първо място ще се спрем на търсенията му около понятията душа, вяра и Бог. Разсъжденията за душата можем да сведем до съотношенията телесно–духовно, духовният „Аз“ – всеобщата (световната) душа. Опитва да се научи да разпознава душата си той базира преди всичко на разумната, рационалната вяра, благодарение на която започва неговият духовен живот.

По този начин се определя и феноменологията на човешкото „Аз“, което е резултат от разликата между ума и тялото и е предпоставка за нравствено съзнание. Душата е невидимият източник и светлината на живота, която може да бъде разгадана само посредством разумното познание. *„И тези мисли ме накараха да заживея още повече със своя дух и да позная, че аз съм свободно, разумно, самостоятелно и независимо духовно същество, което не може да бъде поробено от нищо... – пише духовникът. – Аз не съм само тяло. Аз – това е духът!“ ... Човек телесно е пращинка, нищожна смъртна; духовно пък е вечно духовно същество, съзърцаващо всички тайни и чувстващо се едно с всичко съществуващо, желаещо доброто на всички. Само оня е човек и живее човешки, свободно, разумно, който освободи духа от служенето на тази нищожна пращинка во всемира – от тялото – го устреми към Бога, истината и вечното съвършенство!... Не загубвай себе си, своето духовно истинско аз, самосъзнание, самообсъждане и самоопределяне; своето отношение към света. Ти си това, което не се вижда, слуша или пипа, което е във вечността, вън от времето и пространството, което най-действително съществува, което определя мястото, назначението си в света разумно – т. е. съответстващо на природата, което мисли и чувства...“⁽²²⁾*. Всичко това не е самоцел, защото дълбокото познаване на душата се открива в цялостния смисъл на живота и способства за възнасянето „към истинския Божествен дух“⁽²³⁾. Разбиранията за всеобщата душа са свързани със съзнанието за духовно единство, което се проявява в разбиранията за единение и братство. По-късно духовникът ще използва това културно-антропологично понятие за душата в конкретизациите си за „славянската душа“, „руската душа“, „народната душа“, а разбиранията за единение и братство – в славянофилските концепции и идеята за българо-югославското единство.

В пряка връзка с „Аз-а“ той представя и разбирането си за Бог. Определящ момент в откриването на Бога е собственият духовен опит и личните преживявания и саморефлексии. Размислите му показват, че богопознанието съвпада с нравственото самоусъвършенстване на дадената личност. Той споделя на страниците на дневника си: *„Бди и моли се! – т.е. всякога размишлявай за Бога, за твоята цел в живота, за твоего предназначение... С Бог човек е всемогъщ, всезнаещ, всемогъщ. И той тогава само живее истински, когато той е в Бога и Бог в него, когато се усъвършенства, когато люби и възпява истината... трябва да работим с дадените ни таланти от природата, да търсим Бога и да се съединяваме с него... В християнското вероучение аз разбрах, че Бог е вътре в нас, че той е разумието на нашия дух, че той е това всичко, от което ние съществуваме като част, и че нашият живот се състои именно в туй да съединяваме това божество,*

като че ли затворено в нашето тяло – с всичкото – с хората, животните, природата. Това единение любов, дух, разумение – е и Бог, и живот, и мъдрост, и Божии закон... Става ясно, че понятието за Бога се изменя у човека с изпълнението от него на закона на живота, че човекът е син божии по дух... единственото служене на Бога е добрите дела, служенето на любовта. Бог е дух, любов и трябва да му служим духом и делом, ние сме синове на Бога по дух!...⁽²⁴⁾. Моралното издигане на личността като смисъл и цел на живота се схваща като единствен път към Бога. Издига се на преден план теософският принцип за познаване на Бога вътре в себе си. Любовта към Бога е изразена като върховно добро, което не позволява липса на любов: любов към духовното и божествено начало в самия себе си; любов към ближния; любов към Бога; любов към самата любов. Най-яркият признак, несъмнено свидетелстващ за съществуването на Бог, е духовният ръст на човека, на който екзарх Стефан отделя най-много внимание. Душата се разглежда като средоточие на човешкия живот, а Богът – като средоточие на всеобщия живот.

Душата и Бог се оказват върховни обекти на вярата, която всъщност е абсолютният духовен център на човешкия живот. Първичните предмети на вярата се оказват човекът и животът. Понятието за вярата кореспондира с религиозно-нравствените търсения на духовника. Особеното във философията на вярата е нейната разумност, която се основава на солидно духовно знание. Вярата е абсолютният духовен център, онази сила, която придава смисъл на човешкия живот. Този смисъл на живота на човека, открит посредством вярата, екзарх Стефан декларира още в предговора на дневника: „*Познай себе си – и ти ще познаеш света... Владей над себе си – и ще владаш над света. Вярвай в себе си и ще си силен! Усъвършенствай се – стреми се към Бога – това е твоят живот!*“⁽²⁵⁾. Разглеждат се признаците на вярата и границите на нейната постижимост.

Разбиранията за Бога, душата и вярата са представени напълно в духа на толстоизма като част от ключовите понятия, изразяващи най-добре процеса на живота. Конкретният жизнен механизъм на проявлението на тези начала е осмислен чрез принципа на любовта. Тя е обективизирана като единство, закон и благодат. Изискването за осъществяване на универсалната любов отново е чрез толстоистката концепция за „живот в настоящето“: „*Живей с настоящето, човече! – Това особено е добро за възпитанието, но в днешното лъжливо образование и възпитание няма го; в истинското възпитание, новото, свободното – въз основа на любовта, където няма задължителност, насилие, интерес и властници... Но този принцип „Живей с настоящето“ – нима не мога да го променя към себе си в самообразованието и самовъзпитанието си. Още повече че съм вкусвал сладките плодове на тази блага, всемирна и вечна истина...*“⁽²⁶⁾. По този

начин Толстоевата метафизика за „живеене в настоящето“ е предназначена за неутрализиране на абстракцията за универсализма на всеобщата любов чрез нейната индивидуализация в благодатта на любовта, която, от своя страна, пък е източник на житейска радост и щастие. В дневника се откриват и различните интерпретации на „закона на любовта“. От една страна, това е космологически и естественоантропологически закон на духовния живот. *„Аз от сърце обичам хората, сърцето се стопля, умът се избистря, животът затича... – споделя той. – Ето как е радостно, ето как човек в съзнанието, в любовта расте, възнася се и всичко светло е, ясно е... душата, що живее у всеки, трябва да я обичам... Когато обичам всичко, всички, природата, птичката, дървото, човека, цветето и сърцето се излива, съединява и тупти заедно с всичко живо, тогава аз политам във вечността, друг въздух лъха, в друг простор хвърча, друга светлина ме грее, друга топлина ме топли! Как е благо човек да обича и да знае, че той не е нищо, но е едно с всичко!“⁽²⁷⁾*. „Законът на любовта“ е представен и от християнската теологична гледна точка, но най-значимо се оказва неговото етикосоциално значение – *„разумението е в любовта, която е начало на духовния истински живот“⁽²⁸⁾*. Разгледан е най-вече нравственият смисъл на любовта, за чието осъществяване пречки се явяват грехът, съблазните и суеверията. Всъщност истинското благо се постига само чрез освобождение от злото във всичките му измерения. *„И нищо не може да спре тоя живот, ни болест, ни смърт, ни мъки, ни затвори, само едно – заблудата, съблазънта, егоизмът, т. е. враг, който е вътре в нас и всякога можем да се борим. Ето как е радостно, ето как човек в съзнанието, в любовта расте, възнася се, просветлява се, и всичко светло е, ясно е... живот освобождение от страстите... Ето любовта, разумението – само по себе си е живот, съкровище най-ценно от всички...“⁽²⁹⁾*.

Нравственото съвършенство и неговото осъществяване е възможно само чрез отказа от насилие, което кореспондира с принципа на непротивенето: *„Най-ужасно нещо в света е узаконението на злото, извращението на истината, лъжливата вяра“⁽³⁰⁾*. Всъщност това е част от етапите на духовното израстване, които са свързани със себеотрицание (което освобождава хората от греховете им), смирение (предпазва от изкушение) и стремеж към истината (помага за отхвърляне на суеверията). В тази посока са и размислите му за вярата в себе си и умението за властване над собствената личност, което придава силата на характера и човека. Усъвършенстването той вижда в стремежа към Бога, което е квинтесенцията на човешкия живот. Като неизменна характеристика на личността му се проявява стремежът към себепреодоляване, самовъзпитание и осъзнаването на истината за себе си. Личното себетворене чрез черпене на сили от битието и стремежът към самоизграждане и самоусъ-

вършенстване са в основата на търсенията на екзарх Стефан. Изложената философия е свързана с живеене в настоящето, умението да се самовъзпитаваши и въздържаши, и осъзнаване на екзистенциалната цел и собствената мисия, и предназначение в света.

Основният въпрос, който го вълнува, е откриването на пътя към себе си и намирането на мястото си в света. *„Две неща са най-нужни на човека – пише екзарх Стефан – да познае себе си и другите и да осъществи себе си, своята истинска, непреходна и колеблива същност... Най-първото нещо е човек да търси, намери и познае себе си. Само тогава той ще познае другите... Търси, намирай и познавай се в своите мисли, чувства, желания, дела, определяй отношението към хората и света, разбирайки своята същност! И разумявайки живота – живей! Животът е в стремежа към познанието и осъществяването на живота... Не загубвай себе си, своето духовно, истинско „Аз“ – самосъзнание, самосъбуждане и самоопределяне в своето отношение към света“⁽³¹⁾*. Писаното е показателно за опита за осъзнаване на истината за себе си и другите и за самоизграждането и придобиването на собствена индивидуалност.

В бележките ярко проличават опитите за трансцендентирание и достигането зад предела на Аз-овостта от екзарх Стефан чрез въпросите: Кой съм аз? Какъв трябва да бъда? Какво трябва да направя? Как да отговоря на предизвикателствата в моя живот? Стремежът му към самотрансцендентирание е показателен за своеобразното предпазване на самоосъществяването от саморазрушаване. Търсенето на отговорите и достигането на истината за себе си духовникът поставя в основата на съществуването и екзистенциалните си избори. Показателна е неговата личностна саморефлексия чрез способността на съзнанието му да се средоточава върху самото себе си, разсъждавайки върху вечните въпроси на живота⁽³²⁾. Смисълът на съществуването за духовника е в осъзнаването и търсенето на собственото призвание и мисия. Мислите му за свободата, съвестта, надеждата, вярата и любовта неминуемо кореспондират с присъствието на „другостта“. Как съществуваши за себе си и за другия и въвличането на Аз-а в света на другия са едни от основните пунктове на размисли за екзарх Стефан. Емпатията и собствената роля в екзистенциалните предизвикателства могат да бъдат изведени като същностни характеристики на личностните търсения на архиерея⁽³³⁾.

Твърде интересни са разсъжденията му за смисъла и безсмислието на съществуването. Смисъла той вижда в отговора на предизвикателствата чрез избора на ценност. В този аспект са и опитите му за откриването на универсума, от една страна, и личния смисъл, от друга. Търсенето на космическия смисъл от екзарха се изразява в религиозната традиция и стремежа към Бога като стремеж към съвършенството и абсолюта. *„Усвършенствай се – стре-*

ми се към Бога – това е твоят живот! – споделя на страниците на дневника си архиепископът. – *Бди и моли се, всякога размишлявай за Бога, за твоята цел в живота, за твоето предназначение... аз обичам Духа, Бога, съвършенството повече от моето дело и съм готов всичко да жертвам за Бога!* ⁽³⁴⁾. Написаното свидетелства за полето на търсенето и намирането на смисъла чрез връзката с универсума и космическия смисъл и вплитането в него на земния, личния смисъл на търсещото същество.

Доста сериозен обем от размислите в дневника са посветени на резигнацията и желанието за неучастие в съвременния социално-политически живот, пропит от насилие. В разсъжденията се наблюдава специфичният за толстоизма синкретизъм на светско и религиозно. Разсъжденията със светска тематика получават религиозна окраска, а религиозните концепции се изпълват с рационално светско съдържание, когато се обявява против насилието в каквато и да е форма. От идеите за непротивене на злото с физическа сила и ненасилието са изведени и отречени институциите на държавата и църквата. Твърде неестествено звучат подобни размисли от устата на един духовник, който е в началото на църковната си кариера и който в моменти на колебание и безпътица изказва своите съмнения. Тук сякаш прозира сериозна лична драма, една сложна колизия на чувства от реално и възможно, едно объркване от действителността. Ето какво изповядва той: *„Аз трябва да се освободя от това противоречиво положение, неестествено, измъчващо ме!... Чета и се храня от възвишените мисли за свободата на духа, дух, който подрива основите на днешните чудовища – държава и църква, и на съвременния гнил строй... Църквата е огнище на съблазни, източник на злото, фарисейство; тя е узаконила и богатството, и властта, и убийството, и съда от човек на човек, и развода (с произтичащия блуд), и кълнането, и противенето на зло със зло, и външното служение, храмове, обреди, лицемерни молитви – т. е. тя е узаконила всичко това, което Христос е отричал. Забулила е същността на Христовото учение за любовта, за живота, заровила го е в сметта на измислените, непотребните и глупави догми и обреди – непотребни никому за нищо, освен на поповете и църковниците, за да се хранят... Наистина в цялата история на човечеството е нямало по-ужасно и толкоз грубо извратяване на учение, както това е станало с християнството от църквата. Нужно е днешните хора да повярват вече в своя разум... главно да не отъждествяват църквата с Христа. Христос учи как да живеем разумно, свободно, духовно, в мир и любов, за да дойде тук на земята царството на Бога... Мен ми е потребна духовна храна и Христос ми я дава. О, който и да си ти, прочети само 5, 6, 7 глава от Матей, прочети ги и се замисли и се попитай, тъй ли ти живееш... Прочети нагорната проповед и ще видиш и познаеш и разбереш на какво учи Христос... и ще видиш, о, човече, че Христос е мъдрецът на вечността,*

че църквата е фарисейство... С една дума, аз забелязах, че църквата вече е отживяло учреждение, което сега е изгубило своето влияние и близко до разрушението... Аз не можех повече да бъда съучастник в тази измамлива фарисейщина, която с външните обреди и блясък опива хората, обира ги, забърква в съблазните съвестта им и продължава да узаконява злото в света: убийството, насилията, властта, собствеността, неравенството, съдът и даже войната!... Трябва да се махне булото, черното було, което скрива Христа и чистата светлина и благодат на неговото учение, и да се покаже, че църквата и Христос са две тъкмо противоположни неща...³⁵⁾. В последните страници на дневника следват мисли за учението на Христос за духовните ценности, нужни на човека на земята, а не на отделната институция, наречена църква. Ярво проличават социалният, педагогическият и религиозният анархизъм и нихилизъм, характерни за Толстоевото учение. Трябва да споменем, че не са подминати въпросите за богатството и бедността, труда и вегетарианството. Фактически този дневник изцяло показва пристрастието на духовника към толстоизма във всичките му измерения. Заявеното е показателно и за личната философия и схващанията му за човека като цяло и в частност – за самия себе си. Не можем да не констатираме, че той се опитва да намери своя идеален Аз-образ, т.е. това, което заявява, че иска да бъде.

Влечението към толстоизма ни провокира да потърсим предполагаема, макар и косвена, връзка с разпространението на това движение в неговата комунална форма в България по времето на управлението на БЗНС, което пък съвпада с избора му за Софийски митрополит.

Преплитането на лични душевни терзания, увлечението по различни философски концепции, обединени и изразени от толстоизма, напрегнатата социално-политическа реалност в навечерието на Балканските войни, мястото на църквата в тези събития и личният избор да поеме по пътя на монашеството карат духовника да споделя страховете, колебанията и терзанията си по пътя към нравствения си катарзис. С изповядването на киническата (индивидуално-духовна) форма на толстоизма той отново провокира и дори шокира изследователя, който се оказва пред подреждането на сложен пъзел от крайни идейни пристрастия, пред които ни изправят архивното наследство и жизненият път на духовника.

БЕЛЕЖКИ

1. Използваме понятието „биоархивни“ в смисъл на реконструирана биография въз основа на архивни източници. Тази употреба е опит за въвеждане на термина „биоархив“ (по подобие на широко употребявания термин „биобиблиография“) в значение биография на лицето и архивното му наследство, класифицирано, систематизирано и описано в архивен

справочник от вида „идеален опис“. „Идеалният опис на архивен фонд“ е опис на реконструиран архивен фонд, включващ описания на архивните единици от всички архиви, които съхраняват части от този фонд, и на унищожени или загубени архивни единици, за които са запазени сведения. Който не е „реален“ (инвентарен). Виж: Анчова, К. Барутчийски, С., Бурмова, М., Крайчева, Ж., Матинян, А. Минцев, Д., Нейкова, А. Пандева, З. Пейков, П. Петкова, С. Пискова, М. Речник на българската архивна терминология. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002. 150 с. За архивното наследство на екзарх Стефан авторът на статията е изработил „идеален опис“, публикуван в монографията: Пенджекова, Р. (2007). *Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет* (с. 352). Смолян: Издателство „Отзвук прес“. с.106–173; 245–333. Монографията е публикувана и електронно в *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* през 2010 г., вж.: <http://electronic-library.org/books/Book%200026.html>. Проблема за „идеалния опис“ в теоретичен аспект авторът е обосновал и разгледал в следната статия: Пенджекова, Р. (2013). Личният архивен фонд и параметрите на документалното наследство. – В: 60 години българска университетска архивистика и 10 години специалност „Архивистика и документалистика“ в СУ „Св. Климент Охридски“. Университетски четения по архивистика, т. 2, с. 65–87. Тезата на автора е, че систематизирането на цялото документално наследство на личността и съставянето на справочник от вида „идеален опис“, основан на методическите правила и изисквания, са оптимално полезни от гледна точка на потребителите на информация. Подобен архивен справочник е важна предпоставка за прецизирането и определянето на максималните параметри на изворовата база в конфигурацията *личен фонд – документални следи*. Това, от своя страна, гарантира последващи качествени документални публикации и по-надеждни в научно отношение биографични и исторически изследвания. Веднъж реконструирана въз основа на архивни източници, събитийната биография на личността позволява и многопластовото представяне на идейната му биография.

2. Жизненият и творчески път на екзарх Стефан, както и библиографията по темата са подробно представени в посочената в предходната бележка монография на Р. Пенджекова; Виж и Пенджекова, Р. *Един забравен ръкопис на екзарх Стефан I Български („Богомилите и Презвитер Козма – извороведски и археографски аспекти“)*. Смолян: Съюз на учените в България. Монографията е публикувана и електронно в *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* през 2012 г., вж.: <http://electronic-library.org/books/Book%200036.html>
3. Толстоизъм – възниква като определен тип мироглед на християнска основа в Русия в средите на руската интелигенция през 70-те, 80-те години на XIX век и носи името на своя основоположник – Лев Николаевич Толстой. Това учение е специфичен социално-нравствен и религиозно-

етически феномен с изразена синкретичност на различни елементи и черти. Философията на живота на Толстой поставя нравственото самосъвършенстване на човека като смисъл и цел на живота, и единствен път към Бога. Концепциите му по съществени проблеми на битието намират израз в хетерогенни литературни форми и съчинения в различен контекст.

4. Славянофилство – направление в руската обществена и философска мисъл от първата половина на XIX век, издигащо и обосноваващо идеята за особената месианска роля на Русия и останалите славянски страни в света. Възниква като антипод на западничеството.
5. ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 3, л. 1-70. Ксерокопие от оригинала виж в: ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 117, л. 1-69; Йорданов, Й. (2008). *Толстоизмът — божествената същност на човека* (сборник). Варна: <http://www.tolstoizam-tolstoy.com/> <10.09.2012 г.>. Въпросният дневник е археографски обработен от авторката на настоящата статия и се намира под печат, което гарантира, че съвсем скоро пълният му текст ще стане достояние на заинтересуваните читатели.
6. Петкова, Св. „Паметопис“ и творчество в дневниковите записки на Иван Д. Шишманов – В: <http://www.librev.com/component/content/article/30-discussion-culture/1108-2010-12-20-08-52-01> <01.9.2012 г.>
7. ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 1, л. 1-41. Оригинал. Ръкопис; ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 115, л. 1–32. Ксерокопие от оригинала.
8. ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1. Оригинал. Ръкопис; ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 116, л. 1–2. Ксерокопие от оригинала.
9. ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 3, л. 1–70. Оригинал. Ръкопис; ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 117, л. 1–69. Ксерокопие от оригинала; Откъс от Дневника е публикуван под № 2 в „Екзарх Стефан I Български (Документален сборник)“, съст. Л. Любенова, Л. Спасов, Р. Пенджекова, П. Карамфилова, София, 2003, с. 11–14.
10. ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 4, л. 1–2. Оригинал. Ръкопис; ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 119, л. 1–12. Ксерокопие от оригинала; Бележникът е публикуван под № 19 в „Екзарх Стефан I Български (Документален сборник)“, съст. Л. Любенова, Л. Спасов, Р. Пенджекова, П. Карамфилова, София, 2003, с. 40–41.
11. ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1.
12. Пак там, а.е. 3, л. 48–49.
13. Пак там, а.е. 4, л. 2.
14. ДА – Смолян”, ф. 473 К, оп. 2, л. 1.
15. АМВР, ф. 3, оп. 2, а.е. 455, л. 180–187.
16. ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 3, л. 1–70. Ксерокопие от оригинала виж в: ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 117, л. 1–69.

- 17 Пак там, л. 51-52.
- 18 ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 1, л. 1-41.
- 19 ДА – Смолян, ф. 936, оп. 2, а.е. 277, л. 1-25.
- 20 ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 5, л. 1-10; а.е. 7, л. 1-2; а.е. 8, л. 1-2; ДА – Смолян, ф. 473 К, оп. 2, а.е. 63. л. 1-72.
- 21 ЦДА, ф. 1330 К, оп. 1, а.е. 3, л. 47-48.
- 22 Пак там, л. 13, 19, 41.
- 23 Пак там, л. 2.
- 24 Пак там, л. 5, 26, 31, 56-57.
- 25 Пак там, л. 1-2.
- 26 Пак там, л. 2-3.
- 27 Пак там, л. 10, 13, 42-43.
- 28 Пак там, л. 27.
- 29 Пак там, л. 10.
- 30 Пак там, л. 14.
- 31 Пак там, л. 36-44.
- 32 Пак там, л. 49-54; 65-66.
- 33 Пак там, л. 6-11.
- 34 Пак там, л. 2;6;15.
- 35 Пак там, л. 6;9; 11; 21-22;33;65-66.

ЛИТЕРАТУРА

- Йорданов, Й. (2008). *„Толстоизмът — божествената същност на човека“ (сборник)*. Варна.
- Любенова, Л., Спасов, Л., Пенджекова, Р., & Карамфилова, П. (2003). *Екзарх Стефан I Български (Документален сборник)*. София: „Абагар“ АД, В.Търново.
- Пенджекова, Р. (2007). *Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет*. Смолян: „Отзвук прес“. Монографията е публикувана и електронно в *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* през 2010 г., вж.: <http://electronic-library.org/books/Book%200026.html>
- Пенджекова Р. (2011). *Един забравен ръкопис на екзарх Стефан I Български („Богомилите и Презвитер Козма – извороведски и археографски аспекти“)*. Смолян: Съюз на учените в България. Монографията е публикувана и електронно в *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* през 2012 г., вж.: <http://electronic-library.org/books/Book%200036.html>

**THE BULGARIAN EXARCH STEFAN I BETWEEN THE CHURCH
AND THE PHILOSOPHY OF LEV NIKOLAYEVICH TOLSTOY
(LEO TOLSTOY) (BIOARCHIVE DISCOURSES)**

Abstract. The article is an attempt to be shown an unfamiliar side of the life and conceptual searches of the Bulgarian Exarch Stefan I (1878–1957), namely his passion for Leo Tolstoy’s study. The author expresses similar opinion based on the existing personal diary in the archival heritage of Exarch Stefan. It is a diary for the period 1st November to 31st December 1911 in a volume of 70 handwritten pages, written by the archpresbyter himself. That diary has been first introduced both in the paradigm of the clergyman’s archival heritage of preserved diaries and the aspect of content. It has been made a historical analysis of the text in the light of a spiritual autobiography and bioarchive aspects.

Assist. Prof. Rusalena Pendzhekova – Hristeva, PhD

✉ Plovdiv University „Paisii Hilendarski“ – Branch Smolyan
32, Dicho Petrov Str.
4700, Smolyan, Bulgaria
E-mail: rusalena@abv.bg